
PREZENTACJE

Magdalena Lidia Boczoń
Uniwersytet Gdański
Instytut Pedagogiki
Wydział Nauk Społecznych

Sergiusz Hessen jako publicysta „Kultury i Wychowania” w latach 1933–1939

Abstrakt. Magdalena Lidia Boczoń, Sergiusz Hessen as a Publicist in *Kultura i wychowanie* (“Culture and Education”) between 1933–1939

The specific character of the interwar period promoted the development of specialist magazines, among others, also magazines from the field of pedagogy. Those periodicals published discussions and disputes which were a creative contribution of Polish thinkers, scholars and teachers-practicians into the process of the restoration of Poland by means of improving the quality of educational activities. *Kultura i Wychowanie* (“Culture and Education”) was one of such magazines which owed its high specialist level mainly to its chief editor – Bogdan Suchodolski.

Kultura i Wychowanie attracted a number of eminent authors, including Sergiusz Hessen. The presented article focuses on the works of this Russian pedagogue published in the discussed magazine and, first of all, his contribution into the construction of the theoretical foundations of the Polish pedagogy of culture from the period of the Second Polish Republic.

The articles of Hessen, published in B. Suchodolski’s periodical, were an elaboration of the philosophy which the author presented earlier in his book *Podstawy pedagogiki* (“The Foundations of Pedagogy”). They were also preparatory considerations to his subsequent book entitled *O sprzecznościach i jedności wychowania* (“On Contradictions and Unity of Education”). The subjects of these articles concern two areas: the essence and meaning of *Weltanschauung* and the role of the concept of general education.

The author of the article specifies in S. Hessen’s works published in the magazine *Kultura i Wychowanie* a number of ideas and concepts which contributed to the formation of the theoretical foundations of the Polish pedagogy of culture in the interwar period. They included:

– a concept of a teacher fulfilling a role of a liberating authority; the liberating and upbringing education; the idea of “acquiring” personality via “acquiring” one’s own *Weltanschauung*; a constant tension between community and individualism; co-creation of culture by individual people as the main factor of its development; the manifestation of the layers of existence at the subsequent stages of education.

Keywords: Sergiusz Hessen, „Kultura i Wychowanie”

Chaos towarzyszący nowej sytuacji, w jakiej znalazło się państwo polskie po odzyskaniu w 1918 r. niepodległości, z jednej strony utrudniał funkcjonowanie w życiu codziennym, z drugiej zaś mobilizował do twórczego działania. Polacy, mimo wyczerpania trudami wojny, zgromadzili wszelkie zapasy energii, aby z nowymi siłami podjąć kolejną walkę, tym razem o odbudowę zniszczonej ojczyzny. Zabiegom wszelkiego rodzaju towarzyszył entuzjazm i nadzieja na lepszą przyszłość dla kolejnych pokoleń.

Nastrój walki nie obcy był także myślicielom, naukowcom i nauczycielom, którzy niezwłocznie podjęli działania mające na celu odbudowę kraju przez poprawę jakości oddziaływań wychowawczych. Praktyce wychowawczej towarzyszyła oczywiście teoria, którą twórczo rozwijano dzięki niezliczonym ilościom dyskusji, także na łamach popularnych w tym czasie czasopism specjalistycznych. Jednym z nich był kwartalny dodatek do „Przeglądu Pedagogicznego” o nazwie „Kultura i Wychowanie”. Pozornie zdawać by się mogło, że periodyk będący zaledwie dodatkiem do innego nie może pełnić zbyt wielkiej roli w dysputach pedagogicznych. Jednakże wysoka jakość merytoryczna „Kultury i Wychowania” nie pozostawia żadnych wątpliwości, co do poziomu tegoż czasopisma. W głównej mierze zasługi na tym polu przypisać należałoby Bogdanowi Suchodolskiemu, gdyż, z wyjątkiem pierwszego roku działalności, był on naczelnym redaktorem pisma i tym samym czuwał nad doborem publicystów oraz pisanych przez nich artykułów. On także wyznaczył kierunek i cele „Kultury i Wychowania”, które spowodowały, że stało się ono, w okresie międzywojennym, czołowym periodykiem propagującym idee filozofii i pedagogiki kultury¹.

Jakość merytoryczną pisma wzbogacała również jego otwartość na poglądy ludzi o różnych orientacjach światopoglądowych², przejawiająca się w idei pluralizmu światopoglądowego oraz dialogu różnych orientacji w duchu wartości kulturalnych³, a także nastawienie na wymagającego odbiorcę w postaci przedstawiciela humanistycznie zorientowanej inteligencji. Warto więc podkreślić, że czasopismo „Kultura i Wychowanie”, poza spełnianiem funkcji periodyku naukowego, specjalistycznego i informacyjnego, sprzyjało samokształceniu. Na jego kartach publikowało wielu znamienitych dla polskiej kultury i pedagogiki autorów, między innymi: Ludwik Chmaj, Władysław Tatarkiewicz, Bogdan Nawroczyński, Stefan Szunan oraz Sergiusz Hessen.

Prezentowany artykuł poświęcony jest twórczości ostatniego z wymienionych myślicieli. Celem autorki było, oprócz przybliżenia tematyki artykułów Sergiusza Hessena w omawianym czasopiśmie i porównania ich z jego zainteresowaniami naukowymi z okresu II Rzeczypospolitej, wskazanie na wkład tego rosyjskiego pedagoga w kształtowanie podwalin teoretycznych klasycznej polskiej pedagogiki kultury⁴.

¹ B. Truchlińska, *Filozofia kultury Bogdana Suchodolskiego*, Lublin 2006, s. 161.

² B. Truchlińska, *Przeszłość – przyszłość. „Kultura i Wychowanie” jako pismo dialogu intelektualnego*, w: *Pedagogika kultury. Historyczne osiągnięcia, współczesne kontrowersje wokół edukacji kulturalnej perspektywy rozwoju*, red. J. Gajda, Lublin 1998, s. 386.

³ B. Truchlińska, *Filozofia kultury...*, s. 161.

⁴ Mianem „klasyczna polska pedagogika kultury” autorka nazywa pedagogikę kultury z okresu II Rzeczypospolitej.

Lata 1918–1939 były dla Sergiusza Hessena okresem niezwykle burzliwych przemian zarówno, jeśli chodzi o życie osobiste, jak i zawodowe. Przede wszystkim jednak, był to czas najbardziej wzmoczonej twórczości, szczególnie po roku 1935. Niedługo po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, rozpoczęło się tułaczkie życie S. Hessena. Wędrując przez Finlandię i Niemcy, udało mu się wreszcie ukończyć swe pierwsze wielkie dzieło – *Podstawy pedagogiki*, wydane w 1923 r. w Berlinie, w Polsce zaś dopiero w roku 1931. Między innymi dzięki tej publikacji, rosyjski pedagog mógł wreszcie zakończyć tułaczkę, osiąść w Pradze i uzyskać profesurę w Rosyjskim Instytucie Pedagogicznym. W tym czasie dość intensywnie udzielał się także w środowiskach naukowych takich krajów, jak Francja, Anglia, Niemcy, czy Polska⁵. W roku 1935 zawitał wreszcie na dłuższy czas do Polski i objął Katedrę Filozofii Wychowania w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Sprzyjające warunki nowego miejsca pracy zaowocowały wkrótce dwiema najważniejszymi, zaraz po *Podstawach pedagogiki*, publikacjami: *Szkoła i demokracja na przełomie* (1938) oraz *O sprzecznościach i jedności wychowania* (1939). Kolejne dwie książki były już gotowe do druku, gdy rozpoczęła się II wojna światowa, kończąc tym samym najpłodniejszy okres w twórczości Hessena⁶.

Sergiusz Hessen przygotował dla „Kultury i Wychowania” trzy artykuły. Pierwszy z nich ukazał się już w premierowym zeszycie tego czasopisma, a kolejny w drugim. Warto zauważyć, iż napisał je jeszcze w czasie tak zwanej emigracji praskiej⁷. Na trzeci artykuł trzeba było poczekać kilka lat, gdyż wydany został dopiero w zeszycie drugim, piątego rocznika. Można zatem pokusić się o stwierdzenie, że twórczość S. Hessena otwierała i zamykała niejako działalność „Kultury i Wychowania”. Artykuły rosyjskiego pedagoga realizowały dwa z pięciu głównych celów badanego czasopisma⁸: były jego udziałem w dyskusjach nad ówczesnymi problemami społecznymi, filozoficznymi i pedagogicznymi; oraz, przede wszystkim stanowiły wkład w konstruowanie teoretycznych podwalin klasycznej polskiej pedagogiki kultury.

Problematyka podjęta przez S. Hessena w „Kulturze i Wychowaniu” zamknęła się dwóch obszarach tematycznych:

1. Istota i znaczenie światopoglądu oraz rola, jaką spełnia w wychowaniu i edukacji.
2. Koncepcja kształcenia ogólnego.

Pierwszy z artykułów S. Hessena, pod tytułem *Istota i znaczenie poglądu na świat*, opublikowany został w 1933 r. Autor starał się w nim podkreślić ogromne znaczenie światopoglądu, jako tego, co określa jednostkę, jej byt oraz naznacza wszelką jej twórczość: *Wszystkie twory ducha ludzkiego mają na sobie piętno światopoglądu*⁹. Opisywał

⁵ W. Okoń, *Sergiusz Hessen – twórca pedagogiki humanistycznej*, w: *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Warszawa 1993, s. 130.

⁶ *Ibidem*, s. 131.

⁷ Termin użyty za S. Sztobrynem: S. Sztobryn, *Filozofia wychowania Sergiusza Hessena*, Łódź 1994, s. 41.

⁸ Pozostałymi trzema głównymi celami „Kultury i Wychowania” były: zapoznanie czytelników z zagraniczną myślą pedagogiczną i filozoficzną; orientacja w dorobku przeszłości, w tym w twórczości myślicieli poprzednich wieków; określenie roli i znaczenia szeroko pojmowanej kultury.

⁹ S. Hessen, *Istota i znaczenie poglądu na świat*, „Kultura i Wychowanie” 1933, z. I, s. 22.

również cechy charakterystyczne światopoglądu, a szczególnie jego korzenie w środowisku wychowawczym i kulturalnym jednostki: [...] *światopogląd, dążąc do ujęcia całości świata, ujmuje ją zawsze z jakiegoś określonego stanowiska i jest ograniczony do tej płaszczyzny, z której wyrasta*¹⁰. Wreszcie zwracał uwagę czytelnikowi na możliwości i zagrożenia światopoglądu, który może zostać przewyżczony w filozofię lub zwyrodnieć w ideologię.

Kolejny tekst S. Hessena, stanowiący kontynuację pierwszego, zatytułowany *Pogląd na świat i pedagogika*¹¹ ukazał się już w kolejnym zeszycie „Kultury i Wychowania”, w tym samym roku. Autor przybliżył tym razem czytelnikowi rolę i znaczenie światopoglądu w wychowaniu i edukacji. Opisując kolejne stadia dorostania człowieka, wskazał, że kształtowanie się poglądu na świat stanowi warunek dojrzewania osobowości wychowanka i tym samym osiągnięcia celu kształcenia, jakim jest wykształcenie oraz realizacja głównego zadania samowychowania, czyli „dorobienie się” osobowości. Podkreślał również, podobnie, jak w poprzednim artykule, że pogląd na świat stanowi siłę napędową rozwoju kultury. Jego nieustanne przewyżczanie przez „otwieranie” się na inne światopoglądy pobudza twórczy udział w wytwarzaniu kolejnych dóbr kultury.

Istotnym zagadnieniem, jakie S. Hessen poruszał także w drugim artykule jest postawa nauczyciela względem światopoglądu swojego, jak i uczniów. Autor przekonywał czytelnika, że jeśli wychowawca ma stać się autorytetem dla uczniów, musi śmiało wyrażać swój światopogląd jako żywą manifestację siebie, ale nie w sposób autorytarny. Nauczyciel musi również umieć „otwierać” swych podopiecznych na inne niż jego światopoglądy, nawet jeśli są sprzeczne z jego własnym. Jego postawa ma być ucieleśnieniem tolerancji kierowanej miłością¹²: *Nauczyciel nie musi przy tem powstrzymywać się od wydawania własnego sądu, nie może go jednak narzucać: i jedno i drugie przysłoniłoby tylko sens duchowego otoczenia*¹³.

S. Hessen podkreślał również, że do wykształcenia światopoglądu potrzebne jest zarówno wychowanie do wspólnoty, jak i wychowanie indywidualne. Dopiero przez napięcie między tym co wspólne, a tym co indywidualne jednostka kształtuje swoją osobowość, nieustannie przewyżczając swój światopogląd dzięki dialektyce z poglądami na świat innych członków społeczeństwa: *Świadomość samego siebie wytwarza się tylko w napięciu przeciwstawienia świata jednostce*¹⁴.

Ostatni artykuł S. Hessena w „Kulturze i Wychowaniu”, pod tytułem *Zasada całości w nauczaniu na wyższych szczeblach szkoły*¹⁵, dotyczył koncepcji kształcenia ogólnego¹⁶.

¹⁰ Ibidem, s. 21.

¹¹ S. Hessen, *Pogląd na świat i pedagogika*, „Kultura i Wychowanie” 1933, z. II.

¹² Ibidem, s. 128–129.

¹³ Ibidem, s. 126.

¹⁴ Ibidem, s. 123.

¹⁵ S. Hessen, *Zasada całości w nauczaniu na wyższych szczeblach szkoły*, „Kultura i Wychowanie” 1938, z. II.

¹⁶ Terminem tym w swoim artykule posługuje się Irena Wojnar: I. Wojnar, *Koncepcja kształcenia ogólnego w myśli Sergiusza Hessena*, w: *Filozofia wychowania Sergiusza Hessena*, red. H. Rotkiewicz, Warszawa 1997.

Istotny zdaje się fakt, że tekst ten wydany został po opublikowaniu przez autora jego wielkiego dzieła pod tytułem *Podstawy pedagogiki*, do którego to sam niejednokrotnie się w nim odwoływał. W swym artykule, autor omawiał kolejne stadia nauczania całościowego (nauczanie łączne, zasada korelacji, zasada koncentracji), będące odpowiedzią na potrzeby poszczególnych stadiów rozwoju człowieka (od anomii, przez heteronomię do autonomii). Zarysował także przede wszystkim istotę i charakterystykę wykształcenia ogólnego: *Prawdziwa ogólność wykształcenia polega bowiem nie na encyklopedyzmie, lecz na połączeniu trzech momentów: czynnego udziału całościowej osobowości ucznia w przyswojeniu dóbr kulturalnych, wdrożeniu osobowości ucznia do żywego prądu tradycji kulturalnej, odkryciu mu dostępu do źródeł kultury oraz jak najdłuższe obcowanie z nimi*¹⁷.

Artykuły w „Kulturze i Wychowaniu” stanowiły dla S. Hessena kolejne etapy rozwoju własnej filozofii. Wkrótce bowiem, po opublikowaniu *Podstaw pedagogiki*, autor, dostrzegłszy ograniczenia własnych myśli, dokonał autokrytyki i podjął wszelkie starania, by naprawić poczynione zaniedbania¹⁸. Zanim jednak opublikował w całości swoją nową, poszerzoną filozofię w książce pod tytułem *O sprzecznościach i jedności wychowania* (1939), wpiery publikował jej części. Właśnie do tego typu twórczości należały jego artykuły w „Kulturze i Wychowaniu”. Czas pokazał, że dwa pierwsze z nich ukazały się ponownie, w niezmienionej formie jako kolejne rozdziały wspomnianej książki. Pojawiła się w niej również tematyka koncepcji kształcenia ogólnego z ostatniego artykułu S. Hessena, lecz została ujęta przez autora innymi słowami.

Twórczość S. Hessena w „Kulturze i Wychowaniu” pełniła jeszcze jedną funkcję, prawdopodobnie najistotniejszą z punktu widzenia rozwoju pedagogiki. Stanowiła bowiem wkład autora w budowanie podwalin polskiej pedagogiki kultury. Tym cenniejszy, gdyż S. Hessen uważany jest dziś za jednego z twórców i czołowych przedstawicieli tego nurtu pedagogiki. Postulaty i koncepcje, które wysuwał na kartach omawianego periodyku, będące jego indywidualnym wkładem w pedagogikę kultury to przede wszystkim:

- koncepcja nauczyciela pełniącego rolę autorytetu wyzwalającego,
- kształcenie wyzwalające i wychowujące,
- idea „dorabiania się” osobowości przez „dorabianie się” własnego światopoglądu,
- nieustanne napięcie między wspólnotą a indywidualizmem,
- współtworzenie kultury przez jednostki jako główny czynnik jej rozwoju,
- odzwierciedlenie warstw bytu w kolejnych stopniach nauczania.

Szczególnie w artykule pod tytułem *Pogląd na świat i pedagogika*, S. Hessen zwracał uwagę czytelnika na wzór nauczyciela, na jego rolę i zadania w wychowaniu i kształceniu. Zdaniem rosyjskiego pedagoga, wychowawca musi być żywym przykładem dojrzałej osobowości, gdyż tylko w ten sposób może zasłużyć na szacunek i uwagę uczniów. Jego zadaniem jest oddziaływanie na podopiecznych własnym przykładem: *dynamicznym ucieleśnieniem własnej osobowości*¹⁹ oraz właściwe organizowanie środowiska wy-

¹⁷ S. Hessen, *Zasada całości...*, s. 102.

¹⁸ S. Sztobryn, *Filozofia wychowania...*, s. 113.

¹⁹ S. Hessen, *Pogląd na świat...*, s. 128.

chowawczego, dzięki któremu uczniowie mogą swobodnie i w zgodzie z ideą tolerancji kształtować swój pogląd na świat. Autorytet nauczyciela nie może być zatem w żaden sposób krępujący, lecz wyzwalający. W związku z tym, wychowawca musi być osobą otwartą, która stale przewyższa swój światopogląd i tym samym nie pozwala mu zwyrodnąć w ideologię: *Zatem najgłębszą zasadą kształcenia jest taki pogląd na świat, który nie da się oderwać od życia i zamknąć, ale jest zawsze gotowy do samoprzewyciężeń. Z tego powodu przewyciężenie poglądu na świat jest obowiązkiem wszelkiej prawdziwej czynności wychowawczej*²⁰.

Podobnie jak autorytet nauczyciela, według S. Hessena, kształcenie także musi mieć charakter wyzwalający. Nauczyciel jest bowiem ucieleśnieniem procesu kształcenia. Dlatego też, jego zadaniem jest pobudzanie ucznia do samokształcenia przez okazywanie tolerancji i szacunku względem innych, czasami całkowicie odmiennych niż jego, światopoglądów. Celem tak zorganizowanego kształcenia jest wykształcenie tożsame z ukształtowaniem przez wychowanka stabilnego, acz dynamicznego i gotowego do ciągłego samoprzewyciężania się, światopoglądu.

Dialektyka z innymi światopoglądami, charakteryzująca się nieustannym napięciem między nimi a własnym poglądem na świat, staje się w efekcie warunkiem rozwoju osobowości ludzkiej. S. Hessen uważał, że „dorabianie się” osobowości zależy więc od nieustannego przewyciężania przez człowieka jego światopoglądu w kontakcie z poglądami innych ludzi. Przewyciężanie to charakteryzuje się z jednej strony wyjściem poza swój światopogląd, z drugiej zaś niezatraceniem siebie w pogoni za innym.

Utrzymanie stałego napięcia między tymi co indywidualne, a tym co społeczne pozwala, w opinii S. Hessena, odnaleźć wychowankowi drogę ku własnej dojrzałej osobowości. Człowiek, będąc jednocześnie członkiem społeczeństwa i odrębną indywidualną jednostką, musi stale poszukiwać własnej tożsamości na granicy tych dwóch przeciwstawnych sił, stale „dookreślać” siebie. Dokonać tego może wyłącznie przez dialektyczny stosunek własnego światopoglądu względem różnych poglądów na świat innych członków społeczeństwa.

„Dorabiając się” własnej osobowości, człowiek uczy się również twórczego wkładu w dorobek kultury. Dzięki temu, twierdzi S. Hessen, kultura stale się odnawia, odświeża i rozwija. Właśnie bowiem, twórcza praca poszczególnych jednostek powoduje, że kultura i tradycja pozostają stale żywe: *Tradycja może się utrzymać tylko wtedy, kiedy jest twórczo przekształcana*²¹.

*Kształcenie jest bowiem przewyciężaniem światopoglądu i dzięki temu właśnie możliwe staje się dalszy rozwój kultury, przekazywanej z pokolenia na pokolenie*²².

Według koncepcji S. Hessena, tak jak wychowanek przechodzi przez kolejne warstwy bytu (od anomii przez heteronomię do autonomii), podobnie i kształcenie musi odpowiadać tymże stopniom. Każda faza rozwoju wychowanka charakteryzuje się pewnymi cechami. W związku z tym kształcenie na różnych szczeblach edukacji, musi być

²⁰ Ibidem, s. 133.

²¹ Ibidem, s. 136.

²² Ibidem.

dostosowane do specyficznych potrzeb ucznia. Dlatego też, koncepcja kształcenia ogólnego przechodzi kolejno od nauczania łącznego, przez zasadę korelacji do zasady kontemplacji. Dzięki temu, nauczyciel może w pełni oddziaływać na wychowanka przez wykorzystanie właściwych do danego stadium rozwoju metod wychowawczych.

Przedstawione przeze mnie idee i koncepcje S. Hessena, zawarte w jego artykułach opublikowanych w „Kulturze i Wychowaniu”, stanowią nieoceniony wkład tego autora w podwaliny teoretyczne klasycznej pedagogiki kultury, do których stale odwołują się kontynuatorzy tegoż nurtu pedagogiki. Oczywiście nie są one pełną wykładnią jego filozofii pedagogicznej, lecz zaledwie wprowadzeniem do niej. Warto jednak zauważyć, że stanowią również swego rodzaju pomost między dwoma najistotniejszymi dziełami rosyjskiego pedagoga. Odzwierciedlają więc kierunek rozważań pedagogicznych autora z czasów II Rzeczypospolitej i przybliżają jego dokonania w zakresie klasycznej polskiej pedagogiki kultury.

Podsumowując twórczość S. Hessena w „Kulturze i Wychowaniu”, warto również zauważyć, że tematyka jego artykułów, podobnie jak i cała twórczość tego autora z czasów II Rzeczypospolitej, krąży wokół pojęcia „wolności”. Dotyczy bowiem zarówno sposobów dochodzenia do wolności (kolejne stopnie nauczania odpowiadające poszczególnym warstwom bytu, „dorabianie się” osobowości/światopoglądu przez człowieka), zachowania wolności, przy jednoczesnym poszanowaniu wolności innych ludzi (zachowanie „napięcia” pomiędzy tym co indywidualne a tym, co społeczne), urzeczywistnienia się wolności (twórczy wkład w dorobek kultury), jak i roli wychowawcy w tych procesach (autorytet wyzwalający nauczyciela, kształcenie wyzwajające i wychowujące). Wolność stanowiła dla S. Hessena ostateczne i nieustające zadanie człowieka. Dlatego też wyznaczała kierunek i nadawała sens wszystkim zabiegom wychowawczym oraz, przede wszystkim, życiu człowieka.

Spoglądając na rozterki współczesnych pedagogów, nie dziwi nas fakt, że często odwołują się oni do mądrości dawnych teoretyków i praktyków wychowania, czerpiąc pełnymi garściami inspirację z dorobku swych poprzedników. Ponieważ zaś specyfika lat międzywojennych niezwykle sprzyjała twórczości pedagogicznej, odwołania do myślicieli z tego okresu nie należą do rzadkości. Także pedagogika kultury okresu II Rzeczypospolitej ma dziś wielu sympatyków i kontynuatorów. Teorie pedagogiczne przedstawicieli tegoż nurtu pedagogiki, mimo upływających lat, wciąż niewiele tracą na aktualności, przez co mogą nieustannie inspirować kolejne pokolenia. Dlatego też, istotne z punktu widzenia współczesnej pedagogiki jest odnajdywanie i przybliżanie pedagogom naszych czasów kolejnych elementów dorobku wybitnych myślicieli poprzednich wieków, szczególnie na podstawie analizy nieznanych dotąd, bądź mało znanych źródeł. Do takich właśnie źródeł należy „Kultura i Wychowanie”²³.

²³ W literaturze przedmiotu pojawiły się jak dotąd wyłącznie trzy artykuły na temat tego źródła: S. Szobryn, „Kultura i Wychowanie” (1933–1939) – nowy typ czasopisma pedagogicznego, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Paedagogica et Psychologica” 1995, nr 35; B. Truchlińska, *Przeszłość – przyszłości*. „Kultura i Wychowanie” jako pismo dialogu intelektualnego, w: *Pedagogika kultury. Historyczne osiągnięcia, współczesne kontrowersje wokół edukacji kulturalnej perspektywy rozwoju*, red. J. Gajda, Lublin 1998; B. Truchlińska, *Filozofia kultury Bogdana Suchodolskiego*, Lublin 2006.

